

מלחמת השחרור - מבט מעירק

על ספרו של סמי מיכאל „חופן של ערפל“

מאת יוסף אורן

סמי מיכאל: „חופן של ערפל“, הוצ' עם עובד — הספריה לעם, 1979, 267 עמ'.

ה סיפור העברית מתברכת לי אחרונה מהופעת החיונית של סופרים יוצאי ארצות האיסלם. כזו היתה התייבותו הצבעונית והכובדת של אמנון שמוש, בסיפוריו על קהילת יהודי חאלב שבסוריה, בש"נ ספריו: „אחותי כלה“ (1975) ו- „מישל עזרא ספרא ובניו“ (1978). הרגשה זו מתחזקת כאשר קוראים על חיי היהודים במצרים. והיא מקבלת אישור מרשים ברומאן החדש של סמי מיכאל „חופן של ערפל“, שעלילתו פורשת תמונה מרתקת מי חיי קהילת היהודים בעיר בגדאד שבעירק.

על אף שריקעו של הרומאן „חופן של ערפל“ הוא חייהם של יהודי עירק, הרי עלי-לתו מקבילה בזמנה לאירועי מלחמת-השחרור בארץ. גם הדמויות היהודיות בין גיבורי ה"רומאן מגלות אותו להט בעורים מהפכני ואתה נהייה אור אידיאולוגיות מתקנות-עולם, שכה אפיינו את הגיבורים הספרותיים של הס"פורת על מלחמת-השחרור. מן הפרטים הברורים גראפיים המועטים שנדפסו בידי ההוצאה על דש הספר מתברר גם, שמבחינת גילו ניתן לשייך את סמי מיכאל אל מספרי „דור בארץ“, ולמעשה אף יכול היה להימנות ממש עליהם, אילו כתב את „חופן של ערפל“ סמוך לעלייתו ארצה ב-1949.

זרות ועויות

מסכת עובדות זו הצטרפה במחוי כתי ללחדיק את השאלה הבאה: האם תואר התייבבותו של סמי מיכאל עם רומאן כ„חופן של ערפל“ בשעריה של הספרות העברית בעשור הראשון לשנותיה של המדינה, כאשר מספרי „דור בארץ“ כתבו רובם ככולם על נושא מלחמת-השחרור? והאם היה רומאן כזה, המספר על מעורבות הקהילה היהודית בעירק באירועי מלחמת-השחרור ועל ההשפעה והותת למאורעות בארץ על חייהם בעירק, זוכה להיות מצורף בלא-הסתייגות לספרות המלחמה שלידה את דור מספרי-הש"ח? והאם היה סמי מיכאל עצמו זוכה בהכרה על תרומתו לנושא יהודי של מספרי-הש"ח ומת-קבל באהדה אל בין שורותיה?

כמעט, היו סיבות אחרות אשר מנעו מסמי מיכאל להתייבב כך על סף הספרות העברית באותן שנים, אך לוא גם היה בשל או לכתוב את „חופן של ערפל“ — ספק אם היה כותב ומספרו בשנותיה הראשונות של המדינה-מספרי „דור בארץ“ טיפחו בכתובתם, כאותו עשור ראשון למדינה, את מיתוס „הצבר“ בן-הארץ העבד מיהודי-גלות, והוא גילם בהשנייות ובתעויות את דמות היהודי החדש, היועד לחלום ולאהוב, לעבד ולצחוק, שלשונו עניינית, דבורו ישיר ורגשותיו פורצים תועמי-ועייתות ממרתיים.

מרכיבי-השלמת של דמות-הגיבור ה-ספרותי גם ביטאו גם ברא את האטמוספירה הרוחנית, שאפיינה את הספרות באותם ימים לאירחוקים. היתה בולטת בה נטייה הס-

תגרות, כלפי יהודי התפוצה אף יותר מאשר כלפי קיומם האנושי של בני-אדם בחברות אחרות. לא רק „העברים הצעירים“ („הכנע-נים“) גילו זרות ועוינות כלפי קיום יהודי מחוץ לארץ-ישראל, והם היו הקיצוניים שב-כולם, אלא אף האחרים — שלא נקטו במפורש באידיאולוגיה הכנענית — נתפסו ליומרת ההתנשאות, שהיתה כה מגוחכת במציאותה של מדינה צעירה, אשר קלטה עליות-ענק, ששינו את יחסי הרוב והמיעוט בין ילידי הארץ ובין העולים אליה.

טיפוח מיתוס „הצבר“, ביטא יומרה לעצב את דמות היהודי החדש, עלי-ידי הצבתו כאי-דיאל של חיקוי לכל הבאים ארצה. ליליד-הארץ יוחסו בספרות משאבי-יקרה בלתי-מוגבלים, והועד לו תפקיד מנהיגותי בלתי-מעורר. האקלים הרוחני, שנוצר סביב טיפוח מיתוס „הצבר“, חסם מספרים מבני העליות הגדולות של שנות התמישים, אשר נתוניהם האישיים והביוגראפיים מעטו מהם לכתוב על-פי הנוסח ששלט בכיפה האווירה, שהיתה חסרת פתיחות כלפיהם. הבהירה להם, שאותם נושאי-כתיבה, אשר דמיונם היוצר גידרש להם, הינם חסרי-סיכוי במציאותנו הספרותית. דומה שאף ספר כמו „חופן של ערפל“ — אילו נכתב באותם ימים — שמבחינת נושאו היה או רומאן העוסק בנושא אקטואלי, היה נחסם הן בשל ריקעו והן בשל גיבוריו. באחת: כשם שיש ענין לחקור את מאפייני הייחוד של הסיפורת בשנותיה הראשונות של המדינה, ראוי לתת את הדעת גם אל הטיב הסוציו-תרבותי של המציאות הספרותית בעשור הראשון למדינה. וכשם שמציאות זו עודדה הוי" ריצה לכתובה את קבוצת המספרים הצעירה של בני „דור בארץ“, כן זיכאה ועיכבה את התפתחותם כיוצרים של אחרים מבני העליות הגדולות. ובצד החשבון המסכם את מה שנכ"תב ונתפרסם באותו עשור ראשון למדינה, כדאי גם לערוך את חשבון כזו אותן יצירות שלא נכתבו בעטייה של האווירה הרוחנית תבלתי-סובלנית כלפי כל מה שאינו „צברי“. ויהיה לנו חשבון מאוזן כזה את התראת ל-באות.

דופק-לב התקופה

ועל כן, לגבי ידיד, רומאן כמו „חופן של ערפל“ הכרחי היה שייכת, כדי שימלא את תסר בספורות על נושא מלחמת-השחרור, שהד עתה — כעבור למעלה משלושים שנה — כבר מתבררה האמת ההיסטורית של מלי-חמה זו. ובראייה מאוחרת, אך גם מאוונת יותר, מצטיירת מלחמת-השחרור אך רק כמל-חמתו של הישוב בארץ, אלא גם כמלחמתו של יהודים בכל מקום שהיו בו. הוסיב להבין זאת רמז — גיבור של הרומאן — בזכרים שהוא אומר לאחיו הציוני, אכרם: „המלח-מה כבר התחילה שם והאש שלה עומדת לתת-פוט עד כאן. לאמיתו של דבר אנו כבר בתוכה, ציונים כקומוניסטים“ (119). ובשלב אחר של המאורעות הוא אומד לכת-דודו, שבשל הקמתה הקרובה של המדינה היהודית גזרה כלייה על קהילת יהודי בגדאד: „הכל

סמי מיכאל

השתנה. כשתקום מדינת היהודים נהיה אנחנו לזרים שנואים על האדמה שנקברו בה אבות אבותינו“ (230).

„חופן של ערפל“ משלים את סיפורת של מלחמת-השחרור בעזרת זווית-ראייה שחסרונה הורגש כל-כך — מנקודת מבטם של יהודים בארצות העימות האיסלמיות. יתר על כן: בניגוד לפיתוחו של נושא המלחמה הזו בס"פורת הארץ-ישראלית, ששלט בו הכיוון המב-ליע את משמעותו הלאומית של הנתחון, ואת השיבות ההיסטורית התפניתית של נצחון זה, מפני הלבטים המסריים-האנושיים שהיו כיר-ים בעקביו, מוצגת המלחמה מנקודת מבטם של יהודי ארצות-ערב באור מציאותי ועובדתי יותר. מבחינה זו רומאן כמו זה של סמי מיכאל עושה אף צדק עם האמת ההיסטורית ומאזן את תמונת-המלחמה, כפי שהוצגה בסיפורת הארץ-ישראלית על נושא מלחמת-השחרור.

ליבם של הצעירים היהודים ברומאן זה הולם עם דופק ליבה של התקופה, בדיוק כפי שהובלט הדבר בגיבור הסיפורת הארץ-ישי-ראלית על נושא המלחמה. חשם כמו כאן פי-עמה התחשה שאי-אפשר לעמוד מגד למאורעות המסעירים שהולכים ומתהווים. התמסרותו של רמז לפעילות המתחרתית בתנועת הקומוניסטית — ככל שהיתה מוטי-עית, כפי שנתן לשפוט עתה — הגיבה אף דיא על התרשה שמדינה יהודית עומדת לקום במולדת הישנה. רמז מאמין שעל צעי-רים יהודים כמונו מוטל לעכב את שליחת הסיוע העירקי, למניעת המדינה היהודית, עיי-יצירת קריטרדה המוונה עם קומוניזם. לכן הוא מתרה באחיו אכרם הציוני כי הוותר כציונים עלולה להביא כלייה על קהילת היהודית בגדאד. אמצם מעיינו של רמז נתונים יותר לשלומה של קהילת אבותיו ב-עירק, מאשר לתקומה הלאומית בארץ-ישראל, אך בדיעבד, האש שבערה בקרבו גיוונה משו-רש והותו, שבתרה בקומוניזם להצלת עצמה.

וקיים עוד קרי-הבדלת בין צערי הרומאן הזה ובין הלחם בסיפורת על נושא מלחמת-השחרור שנכתבה בארץ. באלה כמו כזה מפעם מרד נגד מושגי-החיים של האבות. מרד זה מתבטא בהעזה לבעוט באורד-ירוחם של הא-בות, בסבלנות-ספקנות שבה הם מקדמים את המציאות המהפכנית, היהודית והעולמית כא-חד. ההבדל שניתגלה בין אבות לבנים בארץ-ישראל ובעירק היה אחד. האבות כמו התגוננו בפני המאורעות וציפו שסערתם תחלוף, וה-בנים קיוו לבואה של הסופה וליכז את האש שתורז את העתה ותגדיל את מהפכתה. צעי-רי תשי"ח נועזו לעצב את העתיד וביקשו לקבוע את שינויו שהה שאבותיהם שילמו מס-שפתיים לשידן החדש, שבקרו מוטל היה עליו לקיים את שלוותו של ההווה כלא חסרונותיו הנוכחיים.

חולשה ופחד אנושי

הרומאן של סמי מיכאל הוא רומאן ש"חומרי העלילתיים שאובים ממאורעות מצי-אותיים, היסטוריים, ואפשר גם ביוגרפיים. עובדה זו הכתיבה גם את תוצאות פעילותם המתחרתית של שני האחים. זו ביטאה את גבולותם ליטול על עצמם כל סיכון נוכח המאורעות המתקרבים, אך לא היה ביכולתם למצות נבונותם זו בהצלחות ממשיות. בכך גיבדלו מבני עמם שלחמו בתשי"ח בארץ. יוש-בי בית-הקפה היהודי שבגדאד צופים את כשלונן של שתי המחתרות.

אלא שעל אף האפשרויות הבדיניות המוגבלות שעמדו לפני סמי מיכאל, ברומאן שחומרי העלילתיים הינם היסטוריים, עיקר הישגו טמון דווקא בעיצובו של עולם בדוי כה מרתק על רקע היסטורי מציאותי זה. עולם בדוי זה של הסיפור הוא עולמם של ימי-הברון במחתרת. אחרות לוחמים מחתרתי, מתברר ב„חופן של ערפל“, קיימת רק למר-אית-עין. גם מהפכנים אינם אלא יצורי-אנוש שטיבעם וחולשותיהם מקיימים את עצמותם, לטוב ולרע. גלריה שלמה של מהפכנים כה שונים זה מזה אחתים בכפם את סיכויי הת-קיימותו של רמז כבן-חורין. מהפכנותו של עבד-אלי-עזי השחפן היא רומנטית וגאיבית („גירך להרוס את הכל ולבנות מחדש“ — מהפכנותו של ג'ורג' הנוצרי מעובכת צעי פתדנתו), אני מאמין כמה שהוא עושה ואני פחד ללכת אחריו“ (171). צאלי הלך הוא איש-הסקר ש, אין שום דבר מקודש בעיניו“ (97). ונמר דוהר על גבה של המה-שמתש לעצמו מהפכה“ — (86).

בתוך הברחה זו מתבלט רמז בישור ה-אינטלקטואלי. הוא מהפכן מערך הכרה, שאינו מוכן להתכושש ליהדותו, על אף שזו תפסת את השתייכותו למחתרת הקומוניסטית לכה סבוכה. ויפה מנסח באוגיו אכרם אחיו את הסבך הזה: „מה גידו הרועחים האלו כשיור-דע להם שאתה יהודי ששולה מוסלמים להרוג שוטרים מוסלמים בתוך מסגד?“ (193). וכ-עין אישור לאפשרות מורה ומסוכנת זו, באים לאחר מכן דברי יושבי בית-התה של אבו

ג'אסם, שמשקפים ברומאן את הלכי-הרוח ברחוב הערבי, באוגיו נמר: „היהודי הזה בא לכאן כמו נחש והרעיל את נשמתך, גמר-שלושה גברים, שלוש נשמות טהורות של מוסלמים נקטפו בכדורים של מוסלמים כשרצו על הגשר. רק יהודי יכול לעולל לנו אסון שזזה“ (200).

עיצוב דמותו של רמז עלה יפה משום שלצד אומץ-לב שוכנים בו גם החולשה וגם הפחד האנושי. הוא מסתכן, אך בעמקי לבו הוא משוכנע כי לא יוכל להתווק מעמד בתנאי מאסר. דוא בוטח בצידקת דרכו, אך בביטחה זו מתנגתים ספקות מייסרים: „זמן רב תשב-תי שאני פיקח וערמומי ולכן לא הצליחו לת-פוס אותי. אחר-כך אמרתי שאני משמש פת-יון מצוין בידי הבולשת. אינם מניחים את ידם עלי מפני שאני מליך אותם בלי זעת אל חשודים רבים“ (167). הוא שואף לעולם מתו-קן וחדש, אך מודה בעבותות הקושים אותו אל נופי ההווי הקיימים: „רציני לומר שאני יוצא מעיראק. סופית. לכל החיים. עד מותי לא אראה את התידקל. אעמוד ברחוב זו, בעיר זרה, ואצרה ואיש לא ישמע אותי. זה קורה בחלומות. אני כבר מתגעגע לכל ואני עדיין פה. ואיני יודע מה זה שונה ממות“ (230).

בטחון וספקות

אמינותו של העולם הבדוי ב„חופן של ערפל“ מושגת צעי סמי מיכאל בבחירה נבר-נה של הנפשות, אשר דרכן ישתקפו המאורעות היסטוריים. אירועי התקופה משתקפים דרך חייה של משפחה אחת, ששלושת בניו נבד-לים זה מזה לחלוטין בתגובתם להתרחשויות הבן הבכור פונה לעסקי מסחר וצופה במאור-עות מן הצד. אכרם מתמסר לפעילות במח-תרת הציונית. וצעיר הבנים, רמז, פועל במח-תרת הקומוניסטית. האפשרויות הנצורות מב-זרת משפתה כזו לעלילה הבדויה של הרומאן מועילות גם לצורך שיקוף המאורעות ההיס-טוריים, שנמצאו מייצגים טיפוסיים בבני המשפחה לכל הגישות שרווחו כלפיהם או בבני הקהילה היהודית בעירק, וגם לפיתוח מערכת יחסי-האנוש המרכבים בין אחים, ש-מתייצבים אלו מול אלו בשל האוריינטציה הפוליטית המגונדת שלהם.

לא כל האפשרויות העלילתיות ממערכת יחסים זו בין האחים מצתה צעי סמי מיכאל. בפרווד נגזת האח הבכור, המעדיף את השלוות האחרונה בכף על צפורי-מח יפי-שלמות. לא פותחו גם האפשרויות הסיפוריות שהיו טמונות בתאור יחסי האחים עם ההורים, אך לעומת זאת הודגשו היטב מתחי ה-גיגוד והאהבה בין שני הבנים המהפכ-נים של המשפחה. כל שיחה ביניהם מ-ריחה גיצעות-יריבות וגיצי אי-הסכמה, אך בעמקי ליבם הם יודעים שלא יוכלו לס-מוך אלא האחד על השני. | הבטחון בנאמנות של האח, אשר לעולם לא יסגיר את אחיו, שהוא יריבו הפוליטי, במחתרת הקומוניסטית הוא מתהלך בין חב-לידי רודפיו, מוקבלת ברומאן לספקותיו. הת-מידים של רמז ביחס לנאמנותם של חבריו

ביקורת

ריו למחתרת בידיעה ברורה שכל אתר מתפ כורה לו את קברי-הבנייה. מוצאו היהודי אף מעצים את ספקותיו. קלה יותר ההצדקת של הבגידה בו, היהודי, מאשר ככל חבר אחר של המתחרת. דומה שהוא גרף עיי אימת בגידי תם של חבריו אף יותר מאשר צעי פחד לכני דתו בידי השלטון. לבסוף מתברר שתושיו לא היטעוהו. ביטחוני בג'ורג', שהכיר בחולשות עצמו („רמזי רוגי — מתוודה ג'ורג' באוגיו אשתו — רצנו על קורה מתוחה על מי תתום, הוא עדיין רק ואני תקוע על הקורה ומפתח להתקדם ומפחד לחזור ומפחד להביט למטה“), הצדיק את עצמו. יהיה זה ג'ורג' הפחדו שיר-הירו מפני רודפיו באומץ-לב נדיד. ויהיו אלה נמר ועאלי, הטוענים להילת גיבורים ולנקמה בכל מי שבווד בחברו, שיחרצו-לשון ראשונים בהגיע שעת-המביתו לאוהות-הלוחי-מים המתחרתית שלהם.

בני המעמד הבינוני

בחירתו של סמי מיכאל במשפחתם של אכרם ורמז, כדי לשקף באמצעותה את המצי-אות ההיסטורית בעירק, של ימי ערב כינון המדינה היהודית, נתגלתה כנובחה גם מטעם אחר-משפחה זו מייצגת את בני המעמד הבי-נוני בקהילת יהודי בגדאד, זו של הסוחרים ובעלי המקצועות החופשיים. פרשת אהבתם הסוערת והטראגית של רמז וסוהאם — ופרקי הסיפור האלה הם מיטבו של הרומאן — מאפשרת לנו לחזור אל השיככה התברתית העליונה בקהילת יהודי בגדאד, אל בין חוגי העשירים, שכל מעייניהם בעיסוקיהם. כמה אי-רוני הוא המצב, ששעשוע גאלך למזון בכספן את הצלתו של רמז, כד לזכות במה שאינו ברי-קנייה בכסף. וסוהאם תיארה לחייה-השפלה, אם במחיר זה ייפדה אהובה לתי-חרות. הם תחרותו של רמז מפני רודפיו בביתה של בת-דודתו, שמחה, מאפשרת לנו לפגוש את שכונת העמלים והעניים בקהילת יהודי בג-דאד, שפשטות ומצוקת-הקיום מסבירות גם את תרדומתם וגם את גבורתם.

באופן זה מתגלה גם חשיבותו האחרת של הרומאן „חופן של ערפל“, ההופך להיות תעודת אותנטית לדיקנה של קהילה יהודית בימי גדולתה האחרונים. מלחמת-השחרור והקמתה של מדינת-ישראל חיסלו את התפוצה הירי דית בארצות האיסלם. מיעוטן של יצירות הממחישות את הווי-החיים באותן קהילות הש-מיט עד כה מן הזכרון הקולקטיבי, הלאומי, גיורה תרבותית שלמה. סמבון, סמי מיכאל לא כתב תעודה אתנוגראפית-פולקלוריסטית, יצירת ספרות הינה בעיקר תעודה אנושית, שמידת הצלחתה מותנית בעוצמת המסמל שלה, במידת כוחה להעשיר ולגוון את התנה-סות האנושית שלנו. אך מאחר ובכך, בתוך סיפורת טובה, היכה הרומאן „חופן של ער-פל“ את עצמו, ניתן גם לראותו כתעודה מרחי-מנה לרקע התקופתי ולגוף החברתי שהמתחז ברומאן זה.